

Daniel Frąc CM

<https://orcid.org/0009-0004-9252-2427>

danielo7e@interia.pl

Księga Jeremiasza w świetle badań tekstualnych i gatunkowych — proces powstawania

Księgi Starego Testamentu, należące do kanonu Pisma Świętego zarówno w tradycji żydowskiej, jak i chrześcijańskiej, mimo ich szerokiej dostępności i znajomości, są nieustannym przedmiotem badań i duchowych refleksji. Zawierają one liczne, wciąż niewyjaśnione treści i nadal kryją istotny potencjał badawczy. Indywidualne studium nad tekstami natchnionymi umożliwia poszerzenie wiedzy, rozwój intelektualny i duchowy oraz odkrywanie nowych faktów i koncepcji myślowych.

Jednym z kluczowych dzieł Starego Testamentu jest Księga Jeremiasza, zawierająca prorocтва i nauki proroka działającego w Królestwie Judy na przełomie VII i VI wieku przed Chrystusem. Mimo swojej doniosłości, księga ta, z uwagi na skomplikowaną historię powstania, złożoną kompozycję literacką oraz bogactwo językowe, pozostaje w dużej mierze niezgłębiona.

Niniejszy artykuł stanowi próbę ukazania procesu powstawania księgi, analizy jej tekstów źródłowych (hebrajski tekst masorecki, oznaczany jako TM, oraz grecki przekład Septuaginty, oznaczany jako LXX), a także językowo-genologicznej charakterystyki, z uwzględnieniem najnowszych wyników badań naukowych w tej dziedzinie. Celem artykułu jest wykazanie, że chaotyczna struktura Księgi Jeremiasza wynika z wieloetapowej redakcji oraz współistniejącej tradycji tekstu masoreckiego i Septuaginty, co znajduje potwierdzenie w źródłach qumrańskich.

Proces powstawania księgi

Powstanie Księgi Jeremiasza było procesem złożonym i skomplikowanym¹. Jej ostateczna forma świadczy o tym, że starożytni pisarze zbierali materiał mówiony i pisany według zasad odmiennych od współczesnych standardów. Według niektórych egzegetów księga ma charakter chaotyczny, jest chronologicznie nieuporządkowana i niespójna. Chcąc jednak zrozumieć sens Księgi Jeremiasza i proces jej powstawania, należy pamiętać, że w starożytności chronologia stanowiła tylko jedno z wielu kryteriów porządkujących narrację. Teksty z tego okresu rządziły się bowiem własną wewnętrzną logiką, która dla współczesnego czytelnika może być trudna do odczytania i zrozumienia².

Tekst Księgi Jeremiasza jest wynikiem długotrwałej tradycji ustnej i pisanej. Nie każde zawarte w niej słowo wyszło z ust bądź spod pióra proroka, nawet jeśli przypisywane jest jego osobie. Jest zatem prawdopodobne, choć trudne do jednoznacznego potwierdzenia, że informacje dotyczące Jeremiasza pochodzą ze ściśle określonego środowiska lub kręgu jego uczniów i słuchaczy. Nie można też definitywnie dowieść, że ostateczny proces redagowania księgi zakończył się wraz ze śmiercią proroka³. Powstawała ona bowiem pewnymi etapami, fragment po fragmencie⁴. Zgromadzony materiał koncentruje się na działalności proroka i okresie wygnania (niewoli babilońskiej). Redaktorzy tekstu niekoniecznie dążyli do przekształcania prorockich wypowiedzi w celu dostosowania ich do ówczesnych czasów i problemów. Ich intencją było raczej roztropne zachowanie znaczenia Jeremiaszowego przesłania. Mieli świadomość, że nowe materiały dotyczące życia proroka oraz objawienia przymierza pochodzącego od Boga będą stanowiły dziedzictwo dla następnych pokoleń. W związku z tym dołączali do tekstu konteksty przemówień, które opierały się na autentycznych wypowiedziach Jeremiasza lub na wydarzeniach, które zwracały uwagę na los Izraelitów podczas wygnania⁵. Warto zauważyć, że

1 Por. *Księga Jeremiasza*, przekład i komentarz J. Homerski, Częstochowa 1999, s. 11.

2 Por. J. R. Lundbom, *Jeremiah 1–20. A new translation with introduction and commentary*, New York 1999, s. 85.

3 Por. T. Longman III, *Jeremiah, Lamentations*, Peabody 2008, s. 4 (New International Biblical Commentary).

4 Por. *Księga Jeremiasza*, tłumaczenie, wstęp i komentarz L. Stachowiak, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. J. Kudasiewicz, L. Stachowiak, Lublin 1997, s. 5 (Biblia Lubelska).

5 Por. L. Boadt, *Jeremiah 1–25*, Wilmington 1982, s. xxii (Old Testament Message, 9).

proroctwa pełniły wówczas istotną funkcję społeczną, gdyż świątynia i inne tradycyjne formy kultu nie istniały⁶.

Na samym początku swojej działalności prorockiej Jeremiasz pouczał lud Boży ustnie. W obliczu nękających Judę zagrożeń zewnętrznych oraz różnych praktyk bałwochwalczych dokonujących się wśród członków narodu prorok postanowił zapisać wszystkie wypowiedziane przez siebie pouczenia. Jest to jedyna księga prorocka zawierająca informację o jej zapisie (Jr 36, 1–28). Jeremiasz relacjonuje pierwsze etapy powstawania swojego dzieła⁷. Miało to miejsce po roku 605 przed Chr., a więc już po bitwie pod Karkemisz, w czwartym roku panowania króla Jojakima. Mowy proroka, zawierające ostrzeżenia i groźby, wygłaszane w ciągu 23 lat jego posługi (Jr 25, 1–14), zostały zebrane i spisane w jedną całość. Jest to jedyne wydarzenie opisujące powstanie pierwszej wersji zwoju, ma więc istotne znaczenie dla całego piśmiennictwa biblijnego. Najprawdopodobniej Jeremiasz został objęty zakazem publicznych wystąpień i głoszenia nauk⁸. W tej sytuacji prorok podyktował treść zwoju Baruchowi, który ją zapisał, a następnie publicznie odczytał zgromadzonym w świątyni. Baruch, zaufany towarzysz Jeremiasza, sekretarz piastujący jeden z najwyższych urzędów w Jerozolimie, cieszył się na dworze królewskim dużym autorytetem. Toteż gdy dostojnicy królewscy zapoznali się z treścią spisanego proroctwa, uznali wagę przesłania i zdecydowali się przedstawić sprawę królowi⁹, zaś Baruchowi i Jeremiaszowi zalecili się ukryć. Król Jojakim zareagował jednak na odczytywaną przepowiednię z lekceważeniem, odcinając kolejne fragmenty zwoju i wrzucając je do ognia (Jr 36, 23)¹⁰. W ten sposób unicestwił pierwszy zwój księgi.

Nie udało się zrekonstruować treści owego zwoju. Wiadomo, że była stosunkowo krótka i że została odczytana trzy razy w ciągu całego dnia różnym słuchaczom, przy czym pomiędzy poszczególnymi czytaniem później redaktorzy wprowadzili krótkie przerwy (Jr 36, 10. 15. 21). Tekst został przez nich

6 Por. L. Stachowiak, *Prorocy więksi: Jeremiasz*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, s. 286.

7 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego. Przewodnik po literaturze prorockiej Starego Testamentu*, Lublin 1995, s. 148.

8 Por. T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, Kraków 2007, s. 186–187.

9 Por. N. Avigad, *Baruch the scribe and Jerahmeel the king's son*, „Israel Exploration Journal” 28 (1978) no. 1–2, s. 52–56, cyt. za: T. Brzegowy, *Prorocy Izraela*, t. 1, Tarnów 1999, s. 184.

10 Por. J. Kodell, *Klucz do Pisma Świętego. Katolicki podręcznik do studiowania Pisma Świętego*, tłum. M. Pietras, Kraków 2003, s. 123.

zredagowany w taki sposób, że pod jego wpływem ludzie mogli zapragnąć zmiany swojego postępowania (Jr 36, 3). Większość specjalistów poszukuje zawartości pierwszego zwoju pośród poetyckich wyroczni proroka z Anatot. Nie brakuje również badaczy, którzy twierdzą, że treści pierwszej redakcji znajdują się wśród fragmentów napisanych prozą¹¹.

Istnieje wiele opinii dotyczących zawartości pierwszego zwoju. Wnikliwe badania nad tekstem Księgi Jeremiasza wykazały, że pierwotną treść pierwszego zwoju stanowiły rozdziały: Jr 1–20 (T. Brzegowy¹² i J. Paściak¹³); Jr 1–20; 46–49 (L. Stachowiak¹⁴); Jr 1, 4–10; 2, 1–37; 3, 1–5. 12–13. 19–25; 4, 1–4. 5–8. 13–18. 29–31; 5, 1–9. 20–29; 6, 1–8, 16–26; 7, 1–15 (J. S. Synowiec¹⁵); Jr 1–6; 7–20; 21, 1–25, 13 (J. Homerski¹⁶); Jr 1–25 (S. Gądecki¹⁷); Jr 1, 1–6, 30 (W. L. Holladay¹⁸); Jr 1; 3, 6–13; 7, 1–8, 3; 11, 6–14; 13, 1–14; 16, 1–3; 17, 19–27; 18, 1–12; 19, 1–2. 10–12; 22, 1–5. 25 (J. A. Thompson¹⁹).

Z Bożej inicjatywy został sporządzony drugi zwój, który zawierał wszystkie pouczenia Jeremiasza wraz z nowymi korektami (Jr 36, 32). Jego bezosobowy charakter utrudnia jednak ustalenie, czy autorem poprawek jest rzeczywiście prorok, czy też zwój był uzupełniany w późniejszym czasie²⁰. Wielkie zasługi dla powstania Księgi Jeremiasza ma jego wierny uczeń, pisarz Baruch, syn Neriacha, o którym już wspomniano. Nie był on prorokiem (Jr 43, 1–3). Jego zasługą jest spisanie podyktowanego tekstu księgi oraz przekazanie fragmentów mówiących o życiu i działalności proroka z Anatot zaznaczonych w tekście w trzeciej osobie liczby pojedynczej (Jr 27; 34; 36–40, 60; 51). Prawdopodobnie po śmierci swojego nauczyciela skryba ten dokonał w Egipcie kilku zmian

11 Por. J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, Grand Rapids–Michigan 1980, s. 56.

12 Por. T. Brzegowy, *Prorocy Izraela*, s. 184.

13 Por. J. Paściak, *Księga proroków. Jeremiasz – Ezechiel – Daniel i prorocy mniejsi. Wstęp szczegółowy i egzegza wybranych urywków*, t. 2, Kraków 1985, s. 7.

14 Por. *Księga Jeremiasza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1967, s. 54 (Pismo Święte Starego Testamentu, 10/1).

15 Por. W. L. Holladay, *The identification of the two scrolls of Jeremiah*, „*Vetus Testamentum*” 30 (1980) fasc. 4, s. 452–461, cyt. za: J. S. Synowiec, *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1999, s. 304.

16 Por. *Księga Jeremiasza*, przekład i komentarz J. Homerski, s. 10.

17 Por. S. Gądecki, *Jeremiasz*, w: S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich Starego Testamentu*, Gniezno 1993, s. 147.

18 Por. J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 57.

19 J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 58.

20 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 149.

w jego księdze²¹. Z końcowego fragmentu Jr 36 dowiadujemy się, że prorok z woli Bożej musiał podyktować nową replikę, dodając więcej wyroczni. Ma to wyjątkowe znaczenie. Przykład Jeremiasza pokazuje, że prorocy spisywali swoje słowa, a powstałe treści ulegały pewnym zmianom. Liczba wyroczni nie została rozszerzona przez głównego autora, lecz została zmodyfikowana przez uczniów. Dodawali oni kazania i późniejsze historie, które umieszczone zostały w porządku niechronologicznym, czego celem było zwrócenie uwagi na bohatera księgi. Wynikiem tego jest pozbawiona spójności struktura treści, która wpływa na niepowtarzalny, pełen dramatyzmu charakter księgi²².

Nie jesteśmy w stanie dokładnie określić zakresu pierwszego zwoju, który został podyktowany przez proroka Jeremiasza. Wiadomo, że drugi zwoj zawierał w sobie treść pierwszego uzupełnionego o późniejsze dodatki, lecz udało się dociec, jak wyglądał. Podjęte przez Williama L. Holladaya próby odzyskania tekstu sprzed 605 roku przed Chr. z późniejszych tekstów, które z pewnością uległy modyfikacjom, są badawczo ryzykowne. Mogą bowiem odwrócić uwagę od finalnego przesłania księgi²³. W tej kwestii można wysuwać tylko pewne hipotezy. John Bright twierdzi, że nieuprawnione jest spekulowanie na temat treści pierwszej redakcji zwoju. Zawierał on wypowiedzi prorockie z lat 627–605 przed Chr. lub też ich skrót. Jego tematyka była zdecydowanie bardziej lapidarna w stosunku do obecnej księgi²⁴. Podobne stanowisko odnośnie do rekonstrukcji i problematyki zwoju zajął Georg Fohrer. Jego zdaniem granica między pierwszym a drugim zwojem Jeremiasza jest niewyraźna; w całym materiale księgi nie da się jednoznacznie wyodrębnić fragmentów pierwszego i drugiego zwoju²⁵. Badacz ten sugeruje, że większa część rozdziałów 2–6 pochodzi z pierwszego okresu profetycznej działalności proroka z Anatot. Natomiast na drugi okres posługi prorockiej przypadają rozdziały: 7, 8, 9, 11, 13, 14, 18, 25. Większość zwoju można znaleźć w rozdziałach 2–9, jednak znaczne trudności przysparza problem interpolacji. Rozdziały posiadają porządek chronologiczny i formę ciągłą. Kilka myśli z upływem czasu

21 Por. E. Zawiszeński, *Księgi proroków*, Pelplin 1998, s. 146.

22 Por. L. Boadt, *Jeremiah 1–25*, s. xxiii.

23 Por. W. Holladay, *Jeremiah*, 2 vols., Minneapolis 1986, 1989, za: T. Longman III, *Jeremiah, Lamentations*, s. 5.

24 *Jeremiah*, introduction, translation, notes J. Bright, New York 1965 (Anchor Bible, 20), za: J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 61.

25 G. Fohrer, *Introduction to the Old Testament* (10th ed. of E. Sellin, revised and rewritten, 1965, E. T. London, 1968), pp. 393f, za: J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*.

zostało przeniesionych do rozdziałów 13, 14, 18, 25, 46²⁶. Księga Jeremiasza została w niewoli babilońskiej poddana kolejnym redakcjom z powodu zawartych w niej zapowiedzi prorockich, które miały się zrealizować w przyszłości. Rozważania nad przyszłymi dziejami narodu wybranego były wynikiem pracy deuteronomistów. Rezultatem ich pracy jest obecny układ księgi²⁷. Jednak nie podaje to w wątpliwość autorstwa Jeremiasza i Barucha. Domniemany styl deuteronomiczny należy uznać za formę stylistyczną, którą posługiwali się autorzy hebrajscy w VII i VI wieku przed Chrystusem²⁸.

Lech Stachowiak uważa, że uprawnione jest podzielenie procesu powstawania księgi na trzy stadia:

1. Pierwsza faza obejmuje sporządzenie gróźb skierowanych przeciw Judzie, Izraelowi i obcym narodom. Utożsamia się je z zawartością pierwotnego zwoju, który został podyktowany Baruchowi przez Jeremiasza. Zwój ten został spalony na polecenie króla Jojakima.
2. Powstanie nowego zbioru zawierającego mowy, które poprzednio zostały opuszczone oraz mowy z lat 605–586 przed Chr., a także wybrane informacje dotyczące życiorysu proroka. Baruch odegrał bardzo ważną rolę w uzupełnieniu danych biograficznych Jeremiasza.
3. Dodatki biograficzne pochodzące od Barucha, które dotyczą posługi Jeremiasza od roku 609 przed Chr. do ostatniego przemówienia w roku 586 przed Chr. Dział ten mieści w sobie proroctwa Jeremiasza, które dostarczył jego uczeń, a także „Wyznania” o tyle, o ile nie wcześniej nie uwzględniono ich w fazie redakcyjnej²⁹.

Życie Jeremiasza było bogate w różne wydarzenia i doświadczenia. Również historia powstania księgi tego proroka była na tyle skomplikowana, że trudno opisać i wytłumaczyć wszystkie jej etapy. To z pewnością nie prorok i jego uczniowie zrehabilitowali ostateczną wersję księgi. Prześladowania, których doświadczyli w swoim życiu, nie były jedyną tego przyczyną. Okoliczności historyczne, w których żyli, nie były bowiem sprzyjające powstawaniu prac literackich. Aby nie powtarzać bezrefleksyjnie różnych tez i teorii, należy krytycznie odnieść się do biografii³⁰.

26 Por. J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 59.

27 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 149.

28 Por. E. Zawiszewski, *Księgi proroków*, s. 147.

29 Por. *Księga Jeremiasza*, tłumaczenie, wstęp i komentarz L. Stachowiak, s. 57 (Biblia Lubelska).

30 Por. J. A. Soggin, *Introduction to the Old Testament*, trans. J. Bowden, Chatham 1994, s. 340.

Tekst Księgi Jeremiasza: Septuaginta — tekst masorecki — Qumran

Obecnie istnieją dwie wersje Księgi Jeremiasza: hebrajski tekst masorecki oraz grecki przekład Septuaginty. Gabriel Witaszek twierdzi, że te dwie różne, niezależne od siebie wersje istniały już w III wieku przed Chr. Wersja Septuaginty, ta wcześniejsza i nieco krótsza, cieszyła się dużą popularnością w Egipcie. Z tego powodu redaktorzy Septuaginty, działający w środowisku aleksandryjskim, wprowadzali pewne zmiany, dokonując jednocześnie przekładu oraz akceptacji krótszej wersji. Wersja masorecka natomiast, późniejsza i zdecydowanie obszerniejsza, znalazła swoich zwolenników w Palestynie³¹.

Carroll Stuhlmueller podziela przekonanie o istnieniu hebrajskiej wersji już w III wieku przed Chr., dodając, że można w niej zauważyć ślady przepisywania i ponownej aranżacji. Jeżeli chodzi o grecką wersję, jej ukończenie datuje się na II wiek przed Ch. W jej budowie i strukturze można dostrzec wysoki stopień zróżnicowania wewnętrznego. Jednak te dysonanse nie wpływają na wymowę księgi, jej zawartość duchową, czy wreszcie bogactwo teologiczne³².

Tekst masorecki jest klarowny i bardziej przystępny. Istnieje kilka miejsc, gdzie spółgłoskowość tekstu lub jego wokalizacja mogą powodować problemy ze rozumieniem kontekstu. Są też miejsca, gdzie mogły pojawić się niewyjaśnione deformacje tekstowe. Znaczną trudnością dla tłumacza jest także (dotyczy to głównie poetyckich fragmentów Jeremiasza) oddanie walorów literackich tej poezji przy zachowaniu wierności wobec fundamentalnego znaczenia tekstu³³.

Zdaniem Johna A. Thompsona uderzającą cechą księgi jest to, że tekst masorecki znacząco przekracza długość Septuaginty. Septuaginta stanowi bowiem 1/8 całości tekstu masoreckiego. W obecnym hebrajskim tekście masoreckim występuje 2700 słów, które nie znajdują się na kartach Septuaginty. Co więcej, w Septuagincie brakuje niektórych pojedynczych słów, zdań, fraz, a nawet całych passusów. Najdłuższy brakujący fragment zawiera około 180 słów.

31 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 150.

32 Por. C. Stuhlmueller, *The books of Jeremiah and Baruch*, Collegeville 1970, s. 12 (Old Testament Reading Guide, 17).

33 Por. P.C. Craigie, P.H. Kelly, J.F. Drinkard, *Jeremiah 1–25*, Dallas 1991, s. XLII (Word Biblical Commentary, 26).

Takich przypadków w tekście greckim jest zdecydowanie więcej (Jr 33, 14–26; 39, 4–13; 51, 44b–49a; 52; 27b–30)³⁴.

Podobne obserwacje poczynili Stanisław Gądecki³⁵ i Edward Zawiszeński³⁶. Septuaginta dodaje 100 słów, które nie znajdują się w wersji masoreckiej³⁷. Kolejną różnicą pomiędzy materiałem Septuaginty a tekstem masoreckim jest umiejscowienie mów przeciwko narodom. Znajdują się one po 25 rozdziale Księgi Jeremiasza. W Septuagincie są wstawione w sam środek (po Jr 25, 13), natomiast w tekście masoreckim znajdują się w rozdziałach od 46 do 51³⁸. Odmienna jest również kolejność narodów. W LXX jest ona następująca: Elam, Egipt, Babilon, Filistea, Edom, Ammon, Kedar, Damaszek, Moab. Natomiast w TM: Egipt, Filistea, Moab, Ammon, Edom, Damaszek, Kedar, Elam, Babilon³⁹.

Jan Alberto Soggin jest innego zdania, jeżeli chodzi o zawartość słów w Septuagincie i tekście masoreckim. Uważa, że w TM występuje o 2800 więcej wyrazów niż w LXX. Wszelkiego rodzaju błędy lub pominięcia, które wpływają na proces redakcyjny, są rezultatami tłumaczeń i transkrypcji. Septuaginta została przetłumaczona z oryginalnego tekstu hebrajskiego, który był zdecydowanie krótszy i posiadał inną formę niż tekst masorecki⁴⁰.

Emanuel Tov przeprowadził szczegółową analizę strukturalną hebrajskiego tekstu masoreckiego. Za pomocą metody egzegetycznej wykazał sześć podstawowych modyfikacji dokonanych w tej treści. Przetworzenia te obejmowały: budowę tekstu, dodanie nagłówków do wyroczni, repetycję niektórych części tekstu, dodanie nowych wersów i partii tekstu, dołączenie nowych szczegółów. Zdaniem biblisty zastosowane zmiany wywarły bardzo istotny wpływ na obecną postać księgi⁴¹.

Niektóre problemy postawione przez naukowców i specjalistów biblijnych pomagają rozwiązać odkrycia z Qumran. Zwoje znalezione nad Morzem Martwym, zawierające hebrajski tekst Księgi Jeremiasza, odgrywają istotną rolę w wyjaśnianiu rozbieżności między dwoma wersjami tekstowymi

34 Por. J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 117.

35 Por. S. Gądecki, *Jeremiasz*, s. 152.

36 Por. E. Zawiszeński, *Księgi proroków*, s. 149.

37 Por. C. Stuhlmüller, *The books of Jeremiah and Baruch*, s. 12.

38 Por. T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, s. 188.

39 Por. J. A. Thompson, *The Book of Jeremiah*, s. 118.

40 Por. J. A. Soggin, *Introduction to the Old Testament*, s. 344.

41 Por. E. Tov, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected essays*, Tubingen 2008 (Texts and Studies in Ancient Judaism, 121), za: *Dictionary of The Old Testament prophets*, eds. M. J. Boda, J. G. McConville, Nottingham 2012, s. 435.

(LXX i TM). Złożoność tego zagadnienia wymaga przeprowadzenia wnikliwych badań z zastosowaniem metody krytycznej⁴². Dzięki znaleziskom z Qumran można odpowiedzieć m.in. na pytanie o to, dlaczego w Septuagincie pominięto tzw. dublety. Kluczowe staje się tu wyjaśnienie różnic między tymi tekstami. Dawniej panowało przekonanie, że tłumacze LXX praktykowali swobodne tłumaczenie, pomijając fragmenty, które się powtarzały. Odkrycia dokonane w Qumran pozwoliły inaczej spojrzeć na ten problem. Mianowicie niezależnie od formy tekstu hebrajskiego, która stanowi podstawę tekstu masoreckiego, odkryto także dwie postacie tekstowe, m.in. formę, która jest podstawą tłumaczenia greckiego. Test masorecki wpisuje się w jedną z najstarszych tradycji tekstu hebrajskiego, niemniej nie jest ona najlepsza pod każdym względem. Utrwaliła się jednak kosztem innych form, które zostały zniszczone, a zachowały się tylko w starszych odpisach znalezionych w Qumran oraz w Septuagincie⁴³.

Guy P. Couturier zauważa, że dyskusja nad krytyką tekstu została ostatnio wznowiona na skutek odkrycia ważnych fragmentów Księgi Jeremiasza w Qumran; przynajmniej dwa spośród nich zgadzają się z tekstem masoreckim, chociaż najdłuższy z nich wpisuje się w tradycję Septuaginty. Jego zdaniem trzeba zatem zakładać, że istniały dwie różne redakcje. Z uwagi na argumenty teologiczne i literackie – konstatuje – wersja Septuaginty nie może być więcej uważana za skróconą formę tekstu masoreckiego. Bez wątpienia jest ona starszą wersją tekstu⁴⁴.

Charakterystyka językowo-genologiczna Księgi Jeremiasza

Księga Jeremiasza ma bardzo zróżnicowany charakter językowy. Bibliści są zgodni, że jest to wypadkowa równie złożonych, długotrwałych procesów jej powstawania, a także znacznego skomplikowania treściowego. Poza tym sam wyjątkowo bogaty profil duchowo-psychologiczny Jeremiasza oddziałuje na stronę językową jego pism. Jak podkreśla Witaszek⁴⁵, niełatwo jest ująć w konwencji literackiej postać o tak bogatym wnętrzu i tak wyrazistej indywidualności, jak Jeremiasz. Spostrzeżenie to można uznać za niezwykle trafne

42 Por. P. C. Craigie, P. H. Kelly, J. F. Drinkard, *Jeremiah 1–25*, s. XLIII.

43 Por. T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, s. 188–189.

44 Por. G. P. Couturier, *Księga Jeremiasza*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, eds. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 682.

45 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 148.

i odkrywcze. Wielu badaczy, np. Georg Fischer⁴⁶, sugerowało już wprawdzie, że fragmentaryczny, a nawet nieco chaotyczny charakter językowy Księgi Jeremiasza stanowi odzwierciedlenie opisywanej w niej trudnej rzeczywistości, pełnej napięcia, grozy i niepewności. Jednak powiązanie skomplikowanego pod względem literacko-językowym charakteru księgi z osobowością samego proroka jest niewątpliwą zasługą wspomnianego polskiego biblisty.

Warto zaznaczyć, że pierwsze mowy Jeremiasza, pod względem formy pisarskiej, odzwierciedlają wzorce charakterystyczne dla poprzedzających go proroków. Jeremiasz z pewnością wzorował się na Ozeaszu, naśladując przy tym nie tylko jego samego, lecz wpisując się w całą tradycję prorocką. Dopiero w następnych częściach swoich proroctw Jeremiasz zdobywa się na większą niezależność w stosunku do zastanych wzorców prorokowania.

Należy również podkreślić, że sam Jeremiasz na początku swojej działalności prorockiej nauczał wyłącznie poprzez słowo mówione. Decyzja, by spisać swoje nauczanie, dojrzała w nim dopiero w późniejszym okresie działalności, tj. w sytuacji zewnętrznego zagrożenia Judy i coraz powszechniejszego bałwochwalstwa⁴⁷. Trzeba jednak zaznaczyć, że także w kwestii znaczenia pierwotnie oralnego charakteru pierwszych części księgi nie ma wśród badaczy pełnej zgodności. Jack R. Lundbom⁴⁸ stwierdza mianowicie, że konsekwencje ustnego przekazywania księgi były zbyt wyolbrzymiane. Autor obszernego komentarza poświęconego Księdze Jeremiasza przyznawał wprawdzie, że niektóre poetyckie części Jeremiasza podlegały prawom przekazu ustnego, ale zdecydowana większość jej treści była przekazywana pisemnie. Należy w tym miejscu dopowiedzieć, że owe prawa przekazu ustnego to nic innego, jak właśnie fragmentaryczność, chaotyczność i duży stopień niedopowiedzenia treściowego. Wiadomo bowiem, że mówca posługuje się innymi środkami językowymi niż pisarz, choćby ze względu na możliwość wykorzystania sygnałów pozawerbalnych (np. znaczących, symbolicznych gestów⁴⁹), a przede wszystkim dzięki bezpośredniemu kontaktowi z audytorium, który pozwala mu domyślać się poziomu wiedzy słuchaczy i w związku z tym stosować skróty myślowe, których zapewne unikałby w tekście pisanym. Widać zatem, że – przynajmniej w odniesieniu do pierwszych części księgi – ów chaotyczny

46 Por. G. Fischer, *Jeremiah 1–25*, Freiburg–Basel–Wien 2005, s. 76 (Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament).

47 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 148.

48 Por. J. R. Lundbom, *Jeremiah 1–20*, s. 85.

49 Por. T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, s. 190.

czy też fragmentaryczny charakter można tłumaczyć na dwa sposoby – jako rezultat oralności tekstu bądź też jako konsekwencję głębszych założeń ideowych, a nawet jako odzwierciedlenie profilu duchowo-psychologicznego samego Jeremiasza.

Trzeba jednak przywołać opinię będącą przeciwwagą powyższych stwierdzeń. Lundbom⁵⁰ nie podziela bowiem przekonania o tym, że księga wymyka się wszelkim próbom przypisania jej do jakiejś konwencji literackiej. Biblista ten skłonny jest raczej rozpatrywać ten pozornie nieuporządkowany charakter w kontekście różnic w postrzeganiu dzieł kultury przez współczesnych odbiorców oraz ludzi żyjących w czasach Jeremiasza. Zauważa, że często spotyka się opinię, iż księga ta ma charakter chaotyczny, a układ jej treści jest niechronologiczny i niespójny. W porównaniu ze współczesnymi źródłami pisanymi taki zbiór cech jest dość osobliwy. Wskazuje ponadto, że w literaturze starożytnej chronologia była jednym z wielu kryteriów, które pozwalały na zachowanie wewnętrznej spójności tekstu. Ponadto stwierdza, że kompozycja starożytna nie była pozbawiona logiki, choć opierała się za zasadach znacznie różniących się od współcześnie obowiązujących schematów.

Precyzując problem struktury gatunkowej Księgi Jeremiasza, należy zaznaczyć, że w przekonaniu większości badaczy dzieło to posiada ogromne walory artystyczne. Zdaniem Witaszka trudno jednoznacznie stwierdzić, które z występujących w księdze rozmaitych form literackich odzwierciedlają właściwy Jeremiaszowi styl pisarski, a które zostały wprowadzone przez późniejszych redaktorów⁵¹. Opinię tę podziela Josef Schreiner⁵².

Do form tych należały wypowiedzi poetyckie, proza biograficzna i mowy prozatorskie. Witaszek wymienia ponadto mowy polifoniczne rozprawy sądowej, a także wyznania będące jedynym źródłem wiedzy o przeżyciach wewnętrznych proroka. Jako osobne formy literackie badacz wyróżnia gatunki kultowe, np. liturgię odnowienia przymierza, uroczystość intronizacji, wyznanie grzechów, liturgie żałobne, modlitwy i hymny⁵³. Tomasz Jelonek do wymienionego katalogu form dodaje popularne sentencje i przysłowia ludowe⁵⁴,

50 Por. J. R. Lundbom, *Jeremiah 1–20*, s. 85.

51 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 152.

52 Por. J. Schreiner, *Jeremiah 1–25, 14. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheit-sübersetzung*, Würzburg 1981, s. 6 (Die Neue Echter Bibel).

53 Por. G. Witaszek, *Moc słowa prorockiego*, s. 152–153.

54 Por. T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, s. 190.

z kolei Zawiszewski⁵⁵ zwraca uwagę, że wypowiedzi Jeremiasza skierowane przeciwko obcym bożkom miały charakter pamfletyczny, co pozwala uznać pamflet za kolejny gatunek obecny w księdze.

Z pewnością jest to typologia bardzo pojemna. Zestawione są w niej bowiem gatunki o ściśle określonych cechach treściowych i formalnych, do których należą wymienione formy kultyczne, z gatunkami, które charakteryzowały się znacznie większą, a nawet nieograniczoną swobodą (np. wyznania). To gatunkowe zróżnicowanie Księgi Jeremiasza stanowi rzeczywiste wyzwanie dla genologii biblijnej.

Zakończenie

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie szczegółowej historii redakcji Księgi Jeremiasza. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że pomimo wieloetapowego procesu redakcyjnego, dzieło to zachowuje swój kanoniczny charakter. Należy również podkreślić, jak znaczne rozbieżności występują wśród badaczy w zakresie skomplikowanego problemu powstawania księgi, tekstów oryginalnych (TM, LXX), jak również jej językowo-genealogicznej charakterystyki.

Księga Jeremiasza przypomina antologię – zbiór proroczych wypowiedzi, historii i lamentacji – ułożonych tematycznie, lecz bez zachowania chronologicznej ciągłości. Temat ten był podejmowany przez wielu wybitnych teologów i biblistów. Wśród polskich autorów warto wymienić m.in. Tadeusza Brzegowego, Józefa Homerskiego, Tomasza Jelonka, Lecha Stachowiaka, Juliusza S. Synowca, Józefa Paściaka oraz Gabriela Witaszka. Do grona zagranicznych badaczy specjalizujących się w analizie tekstu Księgi Jeremiasza oraz kontekstu historycznego, kulturowego i językowego zaliczają się m.in.: Lawrence Boadt, Georg Fischer, William L. Holladay, Temper Longman III, Jack R. Lundbom, Josef Schreiner, Carroll Stuhlmueller oraz John A. Thompson. W swoich publikacjach naukowych przeprowadzili oni liczne cenne analizy dotyczące proroka z Anatot. Uwzględnienie kontekstu biograficznego stanowi istotny element interpretacyjny, wykorzystywany przez badaczy do głębszego zrozumienia treści księgi. Należy również zaznaczyć, że rzetelne badania nie byłyby możliwe bez wsparcia licznych encyklopedii i słowników biblijnych, zarówno polskich, jak i zagranicznych, zważywszy na wysoką złożoność literacką tej księgi, a także brak wewnętrznej, logicznej i chronologicznej ciągłości.

55 Por. E. Zawiszewski, *Księgi proroków*, s. 148.

Warto podkreślić, że wiele badań opiera się na hipotezach i domysłach. Mimo to nie należy tracić nadziei na przyszłe odkrycia – nowe, zaskakujące fragmenty tradycji Jeremiaszowej mogą jeszcze ujrzeć światło dzienne. Przykładem nieoczekiwanych odkryć były znaleziska w Qumran, które – w skali historii badań nad Jeremiaszem – okazały się przełomowe. Potwierdziły one bowiem wierność masoreckiego przekazu tekstu Biblii jako tekstu autentycznego i wiarygodnego.

Bibliografia

- Avigad N., *Baruch the scribe and Jerahmeel the king's son*, „Israel Exploration Journal” 28 (1978) no. 1–2, s. 52–56.
- Boadt L., *Jeremiah 1–25*, Wilmington 1982 (Old Testament Message, 9).
- Brzegowy T., *Prorocy Izraela*, t. 1, Tarnów 1999.
- Carrol R. P., *Jeremiah. A commentary*, London 1996 (The Old Testament Library).
- Couturier G. P., *Księga Jeremiasza*, w: *Katolicki komentarz biblijny*, eds. R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, red. nauk. wyd. pol. W. Chrostowski, Warszawa 2001.
- Dictionary of the Old Testament prophets*, eds. M. J. Boda, J. G. McConville, Nottingham 2012.
- Fischer G., *Jeremiah 1–25*, Freiburg–Basel–Wien 2005 (Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament).
- Gądecki S., *Jeremiasz*, w: S. Gądecki, *Wstęp do ksiąg prorockich Starego Testamentu*, Gniezno 1993.
- Holladay W. L., *The indentification of the two scrolls of Jeremiah*, „Vetus Testamentum” 30 (1980) fasc. 4, s. 452–461.
- Jelonek T., *Prorocy Starego Testamentu*, Kraków 2007.
- Craigie P. C., Kelly P. H., Drinkard J. F., *Jeremiah 1–25*, Dallas 1991 (Word Biblical Commentary, 26).
- Kodell J., *Klucz do Pisma Świętego. Katolicki podręcznik do studiowania Pisma Świętego*, tłum. M. Pietras, Kraków 2003.
- Księga Jeremiasza*, przekład i komentarz J. Homerski, Częstochowa 1999.
- Księga Jeremiasza*, tłumaczenie, wstęp i komentarz L. Stachowiak, w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. J. Kudasiewicz, L. Stachowiak, Lublin 1997 (Biblia Lubelska).
- Księga Jeremiasza. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, oprac. L. Stachowiak, Poznań 1967 (Pismo Święte Starego Testamentu, 10/1).

- Longman III T., *Jeremiah, Lamentations*, Peabody 2008 (New International Biblical Commentary).
- Lundbom J. R., *Jeremiah 1–20. A new translation with introduction and commentary*, New York 1999.
- Paściak J., *Księga proroków. Jeremiasz – Ezechiel – Daniel i prorocy mniejsi. Wstęp szczegółowy i egzegeza wybranych urywków*, t. 2, Kraków 1985.
- Schreiner J., *Jeremiah 1–25, 14. Kommentar zum Alten Testament mit der Einheitsübersetzung*, Würzburg 1981 (Die Neue Echter Bibel).
- Soggin J. A., *Introduction to the Old Testament*, trans. J. Bowden, Chatham 1994.
- Stachowiak L., *Prorocy więksi: Jeremiasz*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, s. 281–289.
- Synowiec J. S., *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1999.
- Stuhlmüller C., *The books of Jeremiah and Baruch*, Collegeville 1970 (Old Testament Reading Guide, 17).
- Thompson J. A., *The Book of Jeremiah*, Grand Rapids–Michigan 1980.
- Witaszek G., *Moc słowa prorockiego. Przewodnik po literaturze prorockiej Starego Testamentu*, Lublin 1995.
- Zawiszewski E., *Księgi proroków*, Pelplin 1998.

Abstrakt

Księga Jeremiasza w świetle badań tekstualnych i gatunkowych — proces powstawania

Artykuł przedstawia proces powstawania Księgi Jeremiasza w kontekście badań tekstualnych, historycznych i literackich. Zawiera analizę genezy i redakcji księgi. Pokazuje, że jej pozornie chaotyczna struktura jest wynikiem wieloetapowego procesu tworzenia, obejmującego zarówno działalność proroka Jeremiasza, jak i jego ucznia Barucha. Tekst zachował się w dwóch podstawowych tradycjach: hebrajskiego tekstu masoreckiego (TM) oraz greckiej Septuaginty (LXX), które różnią się długością, układem i treścią. Odkrycia z Qumran potwierdziły istnienie różnych wersji tekstowych, a także istotowe znaczenie tradycji masoreckiej jako zasadniczej dla kanonu biblijnego. Artykuł dotyczy również zróżnicowania gatunkowego i językowego księgi, ukazując ją jako antologię mów prorockich, lamentacji, narracji biograficznych oraz form liturgiczno-kultycznych. Uwidacznia, że Księga Jeremiasza, mimo licznych redakcji i różnic tekstowych, zachowuje swój

kanoniczny i teologiczny charakter i stanowi cenne źródło badań nad literaturą prorocką Starego Testamentu.

Słowa kluczowe: Księga Jeremiasza, tekst masorecki (MT), Septuaginta (LXX), Qumran, Baruch, gatunki literackie, redakcja tekstu

Abstract

The Book of Jeremiah in the light of textual and genre studies — the process of creation

This article presents the process of the creation of the Book of Jeremiah in the context of textual, historical and literary research. It contains an analysis of the origins and editing of the book. It shows that its seemingly chaotic structure is the result of a multi-stage process of creation, involving both the prophet Jeremiah and his disciple Baruch. The text has been preserved in two basic traditions: the Hebrew Masoretic Text (MT) and the Greek Septuagint (LXX), which differ in length, layout and content. The discoveries at Qumran confirmed the existence of different textual versions, as well as the essential importance of the Masoretic tradition as fundamental to the biblical canon. The article also discusses the genre and linguistic diversity of the book, presenting it as an anthology of prophetic speeches, lamentations, biographical narratives, and liturgical and cultic forms. It shows that the Book of Jeremiah, despite numerous redactions and textual differences, retains its canonical and theological character and is a valuable source for research on Old Testament prophetic literature.

Keywords: Book of Jeremiah, Masoretic Text (MT), Septuagint (LXX), Qumran, Baruch, literary genres, textual editing

